

בְּרִנֵּר לֹר וּמְשַׁפֵּט דְרֵיפּוּס

מאת ד"ר אברהם גרנות

היתה זו פרשה חשובה בתולדות אירופה. רבות היו תוצאותיו של המשפט מבחינה מדינית וחברתית ומשמעותו היתה מרחיקת-לכת. הזעזוע שנגרם על-ידי לא היה דומה לו בתולדותיה המדיניים של התקופה החדשה. במשך שנים נתונה היתה צרפת במצב מתוח ביותר, כאילו עמדה לפרוץ מלחמת אזרחים. בחצי יובל השנים, שחלפו מאז, לא הפסיק משפט דרייפוס לעורר סקרנות והתרגשות בלבבות. היסטוריונים וסוציולוגים ממשיכים לחקור את הפרשה ואת מניעיה החברתיים והפסיכולוגיים. ורשימת החיבורים המוקדשים לה מהווה ספר שלם.

לפני שנתיים יצאו לאור שני ספרים על הפרשה: «הערכה מחדש של משפט דרייפוס» של גואי טשפמן וספרו של ניקולה הלסו' ושם-משנה לו: «סיפור היסטוריה של המונים».¹

שני הספרים מגוללים את העלילה כולה והיא נקראת מתוך מתח ממש. אף כי נדמה היה שזכורה היא לנו יפה. בשנת 1899 קרא הרצל למשפט דרייפוס «הרומן המרתק ביותר שהמאה התשע-עשרה הוציאה לאור». הוא נשאר רומן מרתק עד היום. גישת שני המחברים היא שונה: טשפמן, השומר על האובייקטיביות של היסטוריון, מוצא הצדקת-מה בעמדתם של הצבא והכנסייה, שני הגורמים בעלי-ההשפעה שבפרשה; אין בלבם אהדת-יתר למחנה שדרש רביזיה של המשפט. אולם בסערת הימים ההם לא היה מקום למהססים: היו אז רק המגנים על דרייפוס או המתנגדים לרביזיה של משפטו. אף כי בימינו לא נשתירה לפרשה אלא משמעות היסטורית בלבד, גם המעיין בה עכשיו אינו יכול לשמור על שלווה רוחו. הלסו', שאינו מתיימר להיות היסטוריון קר-מוזג כטשפמן, אינו מסתיר את רגשות לבו ואת עמדתו שלו בשלבים השונים של הפרשה.

שני הספרים גם יחד מפיצים אור על מצב הרוחות של הדור ועל הפסיכו-לוגיה-של-המונים, שמילאה בפרשה זו תפקיד ראשון במעלה. בראשית ספרו מציין טשפמן את התעמולה הרועשת של שני המחנות, עד כדי טשטוש הרקע של המאורעות ומשמעותם האמיתית. הלסו' מוקיע את המצב בשם קולע יותר:

1) Guy Chapman, *The Dreyfus Case*. London, 1955.
Nicholas Halasz, *Captain Dreyfus*, New York, 1955.

„היסטוריה של המונים“, אכן, פסיכוזה של המונים השתררה או בצרפת; ואולי זה המסביר במידת-מה את הזעזוע, הגדול במרחב ובעומק, שהתחולל אז, ואת תוצאותיו החברתיות והמוסריות, ועל הכל — את התפתחות הדברים המיוחדת במינה כאשר מקרה של אי-צדק לגבי היחיד גדל עד ממדי בעיה של מצפון אנושי. היריעה התרחבה והלכה עד שנהפכה למאבק רב-המשמעות בין קדושת דרישות הצדק ו„אינטרס המדינה“, שהרימוהו על נס בימי פרשת דרייפוס. יש משהו נשגב בהופעה זו: קומץ אנשים קם להאבק על האמת ועל רעיון מופשט עם הכוח החזק ביותר שבעולם — עם דעת הקהל; מעטים נגד רבים, יחידי-סגולה לעומת המונים אחוזי היסטוריה. מתי-מספר אלה לא נרתעו מפני מאבק ומפני כל קושי כשנהפך, בהשפעת השנאה העיוורת, ההמון לחיה, חיה טורפת ממש. לא-מעטים מבין הלוחמים בעד הרביזיה, החל מאמיל זולא, העמידו בסכנה ממש הכל: יחס הבריות אליהם, שמם הטוב ועמדתם, פרנסתם ועתידם; הם נרדפו מבחינה רוחנית ופיסית. רק אנשים בעלי שיעור קומה היו מסוגלים לעמוד כנגד כל הסכנות האלו, לשם הגנה על הצדק והאמת. זה היה אופי האנשים שמלאו תפקידים עיקריים במשפט דרייפוס, ומכאן משמעותו המוסרית-חברתית המיוחדת. עצם מציאותם של האנשים המוכנים להאבק בכל כוחם על רעיון — סימן טוב הוא לאומה שאליתה הם משתייכים, סימן הוא שנשמת האומה הערה אינה נכונה להשלים עם פשרות עם המצפון. הערצה לגבורי-הרוח, הטמונה בלבם של בני-אדם, מתעוררת מחדש בחזרנו לפרשת דרייפוס. לא היו אנשים דומים להם במחצית מאת-השנים האחרונה.

יש מרחיקי-לכת הטוענים שמחאתם של ה„דרייפוסארים“ כנגד השגיאה המשפטית היא מעשה גבורה ויש לציינה כעין ציון-דרך בעלייתה הרוחנית של אי-רופה. ההתרגשות מתעוררת בלבנו לא בגלל דברים שלא היו ידועים לנו קודם בפרשה אלא בגלל תופעת מציאותם של אנשי-רוח המוכנים לכל מאבק ואינם נרתעים מפני קרבות, גם בשעה שהעניין אינו נוגע בהם נגיעה אישית. הבלתי — נדיר. ואף המופלא שבתופעה זו היה בכך שמהאבק היה על רעיון מופשט — על צדק כלפי היחיד. ואין האזהרות של היסטוריון קר-מוג מחלישות את התרש-מותנו מאנשי-הרוח בעיונו-מחדש בפרשה. בהשפעת עמדתם השתלט אי-שקט בלבבות בני אירופה ולא ניתן להם מנוח עד שדרישות המצפון הנסער באו על סיפוקן, הספרים מאותה תקופה מתארים את השפעתה המהפכנית של הפרשה על בני הזמן ההוא. בספר קטן ומלבב, שפורסם כעבור שלושים שנה, בהזדמנות פטיר-תו של גיבור המשפט, מתאר ליאון בלום את הזעזוע שנגרם על ידי הפרשה בל-בות בני דורו ומשווה אותו למהפכה הצרפתית הגדולה; אומנם זעזוע פחות רחב בהיקפו אולם עמוק כמוהו.

בעיונו בפרשות היסטוריות מלאות מתח מתעוררים לפעמים בלבנו רגשי-הערצה כלפי גיבוריהן הראשיים. אין זה רגש התפעלות בלבד מתולדותיהם של

מהפכנים דגולים או מצביאים ומדינאים רמי-המעלה. בחיי האנשים הללו, גם המעולים שביניהם, מעורבים מניעי הרוח ושאיפות לשלטון ואין פעולותיהם נקיות ככל מגורמים אנוכיים ואף מגיעות לעתים עד מעשי עריצות. למרות כל מה שנאמר בזמנו על-ידי שארל פגי ואחרים לגבי אנשי-הרוח שנאבקו במשפט דריי-פוס, לא היו מכריעים כאן אינטרסים אנוכיים, כדרך שהללו לא היו קיימים אצל אבירי-הרוח שקמו באירופה בשלהי הזמן החדש. אותם גיבורי-הרוח הקריבו מה שהקריבו אך ורק מפני שלא היו מוכנים לוותר על האמת. עמדת הנאבקים בפרשת דרייפוס — ושמותיהם הם נחלת ההיסטוריה — נמנית, גם היא, עם מעשי הגבורה של הלוחמים על האמת. הם לא היו מוכנים לוותר על האמת שלהם ולעשות פשרות על חשבונה, לא עם השלטונות ולא עם דעת-הקהל, שכנגדה הם התייצבו.

בתולדות הזמן החדש גדל כוחה של דעת-הקהל עד כדי כך שכל השליטים — המלוכה, הצבא או אישי-שררה אחרים — לא יכלו לעמוד בפניה. דעת-הקהל אי אפשר היה לרסנה על-ידי כוח חיצוני אלא רק בדרך של שיכנוע והשפעה על המחשבה וההרגשות. וכיון שאין דעת-הקהל נשמעת לצווים — היא הקובעת והיא שנעשתה לגורם המכריע בחיי החברה, וכך עלולה היא גם למנוע שדברי התבונה וקריאה להרגשת צדק יחדרו ללבבות.

מאז ומתמיד היה בכוחה של דעת-הקהל לגרום נזקים לכלל ולפרט.² מצד שני נתונה היא להשפעה, וההמון מסוגל בנקל להתעלם מן התכונות הטובות שבאדם, עד לאבדן צלם אלקים. האינסטינקטים הרעים של הבריות מתגברים והופכים את ההמון לכוח הורס. רבה היתה השפעתן של עלילות-שקר למיניהן על ההמון. היהודים חשו זאת במיוחד במשך תולדותיהם. שום גזירה לא גרמה להם סבל כה רב ותבעה מהם קרבנות מרובים כל-כך, כדרך שגרמו ורבו העלילות: צליבתו של ישו; הרעלת הבארות ומעשי הכישוף שבימי-הביניים, וביחוד העלילה על קיום כוח מסתורי, אירגון בין-לאומי של היהודים, השואף להשתלטות, בכל תקופות הגלות עד ה"סינדיקאט" להצלתו של דרייפוס. העלילה האחרונה מילאה תפקיד חשוב בהסתת ההמונים בצרפת בזמן המאבק על הרביזיה של המשפט. דעת-הקהל נתנה מאז אימון לעלילות, מתוך רצונה להאמין בה. ובעניינן היה מתערער שיווי משקלם, הרוחני והנפשי, של רבים. זכותם הגדולה של ה"דרייפוסארים" היתה בהתמרדותם כנגד דעת-הקהל. אכן, היתה זו גבורה לקום כנגד דעת-הקהל, הנכונה לקבל כל עלילה כדבר-מציאות ומסרבת להטות אוזן לדברי תבונה ולקריאה למצפון. המאבק בימי משפט

² בספר הספרים אנו מוצאים הוראות בעלות-משמעות כגון: לא היתה אחרי רבים לרעת ולא הענה על ריב לנשות אחרי רבים להטות (שמות, כ"ג).

דרייפוס אינו אלא פרק בפרשה ארוכת-הימים של מלחמת בני-אנוש בעוצמת העלילות. רבה היא משמעותו של מאבק זה, שכן כל עצמו מאמץ לעשות את האדם בן-חורין מן הנטייה להאמין בשקר. העלילות היו תדיר מכשיר בידי אלה המנסים לשנות את סידרי החברה, אמצעי להגביר את הכוחות העוינים את החופש ואת חיזוקם של ערכים רוחניים-חברתיים. כולם חשו, שהריביזיה חורגת ממסגרת משפטית צרה ונהפכת לעמידה על רעיונות גדולים: האמת והצדק. הפרשה התרחבה בהיקפה ומשכה לשורות הלוחמים חוגים רבים ושונים, וכך הרחיקה לכת גם משמעותה: מבחינה חברתית היתה זו מערכה כנגד כוחות הכמורה, הצבא ואנשי השררה למיניה, ומבחינה מוסרית — מאבק על עליונותם, בסידרי חיינו, של אותם עקרונות שבהם דגלה צרפת מימי המהפכה הגדולה: חופש המצפון והצדק.

ב.

הבעיה המרכזית בפרשה היתה: האם יש רשות להקריב את זכויות היחיד למען העדיפות הרירותית של „אינטרס המדינה“, שבשמו הורשע דרייפוס, עדיפות שיצאו לה מוניטין במהלך המשפט. שיקולה העליון של התנועה הלאומנית, שקמה אז בצרפת, בכל עניין ועניין היה השפעתו על כוחה של צרפת; ולמען השיקול הזה היתה התנועה נכונה להקריב כל קרבן, ואפילו את עקרונותיה של המהפכה — זכויות האדם, החופש שלו, שויונו לפני בית-דין. נוצרו כאילו שני מחנות: — הימין, הכמורה הקאתולית ואנשי הצבא — מכאן, ואלה הדוגלים בעקרונות דגולים — מכאן. בעצם לא נפסק בצרפת מעולם המאבק על העקרונות האלה אבל נטוש היה ביתר-שאת מאז תבוסתה במלחמתה עם גרמניה בשנת 1870. המבוכה בקרב העם אחרי נפילת הקיסרות השנייה, העדר היציבות המדינית ששרר בעשרות השנים הראשונות של הרי-פובליקה השלישית — כתוצאה מכל אלה התגבר בצרפת הזרם הלאומני לעמוד כנגד העקרונות הנזכרים, שנחשבו בעיניו כאחת הסיבות לירידת כוחה של המדינה ולאחד הגורמים, העלולים לשוב ולהמיט עליה אסון צבאי. אין פלא שאחרי המפלה היתה צרפת אחוזת פחד בפני שכנתה שהלכה והתחזקה. היה די בכך כדי לתרץ את המתיחות ואת החששות של צרפת מפני מה שיווליד יום. אולם לכך הצטרף הפחד בפני ה„אויב הפנימי“. רב היה חלקה של העתונות בהגברת הפסיכוזה שהתפשטה והלכה בצרפת. את ה„אויב הפנימי“ ראו ביהודים, והיו מאשימים אותם בכוונה להביא שואה על המדינה. הלך-הרוחות האנטישמי היה מאז מפותח בצרפת; מזמן לזמן — במחצית הראשונה של המאה ה־19 — היו קורות התפרצויות כנגד היהודים, שהיו תופסים מקום בולט במסחר, בפיתוח מסילות הברזל ובמשק הכספי.

אבל במחצית השניה של המאה ההיא, קמה תנועה אנטישמית מחודשת, שחדרה לכל שכבות החברה ומצאה לעצמה מנהיג בעל השפעה רבה באדוארד דרומון, שהצליח להפכה לכוח בחיי צרפת. האנטישמיות מצאה אוזן קשבת אצל אנשי הכמורה, ששלטה על רשת בתי-הספר וחינוך הדור הצעיר וכמו כן בחוגי הצבא. שלושת הגורמים — הכמורה, הצבא, העתונות הימנית, שהשפעתם בציבור היתה עצומה — לא היו נרתעים גם מפני פעולה מרחיקה לכת. השתררה אווירה של חשדנות ופחד ומתוכה התפתחה היסטוריה המונית — שדה פורה לגידולי-פרא שונים בחיים הציבוריים; ואז היו נשכחים בנקל אותם העקרונות שבזכותם תפסה צרפת, חלוץ החופש באירופה, מקום-כבוד בתולדות הזמן החדש.

ג.

המציין את פרשת דרייפוס הוא העמידה-בשער כנגד הממעטים את דמותה של צרפת הנאבקת על העקרונות, שהיא היתה מבשרתם הראשונה. משמעותה של הפרשה לגבי היהודים, אם כי היא צרה יותר בהיקפה, היתה שבעתיים חמורה בגלל גורמיה החברתיים והפסיכולוגיים ומחמת תוצאותיה, שעלולות היו להטביע את חותמן על מהלך החיים היהודים באירופה. העולם הנאור ראה מתוך חששות עזים את התגברות כוחן של העלילות, אך היהודים הבחינו במשפט דרייפוס את הרעם המבשר סערה שעלולה לאיים על עצם קיומם. בשבילים לא היתה כאן שגיאה משפטית גרידא, כי אם התפרצות האנטישמיות בצורה מחרידה. הם עמדו המומים לפני ההיסטוריה שאחזה את בני-צרפת. בתולדותיהם נתקלו היהודים בעלילות מרובות. הפעם הפגיעה העובדה, שהאנטי-שמיות אחזה את צרפת הנאורה, מבצר הליברליות באירופה. וכולם היו שואלים את עצמם: היתכן שנכדי המהפכה הגדולה יאמינו, כמעט ללא היסוסים, בעלילות נגד היהודים, ממש כאנשי ימי-הביניים? אלא שבמקום הרעלת הבארות או שימוש בדמי ילדים נוצריים לצרכי הכנת המצות לחג הפסח קמה לתחייה העלילה על אירגון מסתורי של יהודי העולם. ה"סינדיקאט" גייס כאילו הון תועפות כדי להוליך שולל את דעתו של העם הצרפתי והכין את המשפט לכל פרטיו בעזרת גרמניה; היהודים התכוונו לבוא לעזרתו של בן-העם והגרמנים — של הבוגד שעבד למענם. מליוני אנשים נתנו אמון בבדייה. בני הזמן ההוא מתארים את אמונתם העיוורת של ההמונים באגדה הפסולה. בספר זכרונותיו על המשפט מביע ליאון בלום את תמהונו איך היה הסיפור הדמיוני לנחלת הכלל ונעשה גורם חשוב ביצירתה של אווירת ההיסטוריה בצרפת כולה. ניכר, שאין גבול לתמימות דעת-הקהל לגבי בדיות שנפשם של ההמונים נוטה להן, וכיחוד כשהללו נוגעות לנושא הנצחי של העלילות — ליהודי. בתקופת

הפרשה השתלטה האנטישמיות על נפשם של ההמונים ועל דמיונם. במצב המבוכה והבהלה, ששרר בצרפת, התגברה אווירה של אי-סבלנות וטרור רוחני. ואין לך בעולם כוח עריץ כעריצותה של דעת-הקהל. מתוך אווירה זו נהפך ה"סינדיקאט" בעיני ההמונים לכוח עצום המאיים על צרפת.

ליהודי צרפת לא היה חלק בפרשת דרייפוס. שני יהודים בלבד מילאו בה תפקידים בולטים, אחד מתחילתה, ברנאר לאזאר, ראשון שהבחין בעוול שנעשה במהלך המשפט והכריז ברבים שדרייפוס חף מפשע. ה"דרייפוסאר" הראשון הרי הוא דמות יחידה-במינה בתולדות יהודי צרפת. היהודי השני היה יוסף ריינאק, מדינאי צרפתי, מחברו של ספר בן שבעה כרכים על תולדות משפט דרייפוס (פורסמו בין השנים 1901 — 1911). החיבור כולל סקר מצוין של העתונות הצרפתית, שהרמה רבות ליצירת הפסיכוזה ההמונית. במשך הזמן נעשה ריינאק, חבר הפרלמנט, מן הפעילים בפרשה. אולם בכללם קיבלו יהודי צרפת את הרשעתו של דרייפוס כסופית וצודקת. הללו חדורים היו פחד ולפיכך נמנעו מלנגוע במשפט. לשכבה הבורגנית, לסופרים הצעירים ולפקידות, לא היתה כל נטיה לקחת חלק בפרשה. היהודים הרגישו שאסון פקד את ישראל, קיבלוהו בשתיקה וציפו שעם הזמן החולף יטושטש הרושם של המשפט ותוצאותיו. המוני יהודים התייחסו בזהירות ואף בחשדנות למאמצים למען הריבוייה. הם טענו שאין היהודים צריכים להתערב במשפט הזה. הרגשתם זו רצופה היתה מידה לא-מעטה של אנוכיות; הם לא רצו שיחשדו בהם כי מגינים הם על דרייפוס בגלל יהדותו ושיאשימו אותם ברגשי סולידאריות עם בני גזעם. היהודים הסתתרו בפינתם ואף רגזו על אלה מאחיהם שהעזו להשתתף במאבק, פן יוסיפו דלק לתוך המדורה האנטישמית.³ חזיונות דומים ידועים לנו מתוך תולדות ישראל. מבחינה זו אופייני היה יחסם של היהודים ללאזאר: הם לא סלחו לו על פעילותו בראשיתה של הפרשה ואת עמדתו התקיפה בהמשכה. שארל פגי, סופר צרפתי ונוצרי דתי, שירטט בחיבורו "הדור הצעיר שלנו", את תמונתו של לאזאר. זהו התיאור היחידי שנשאר לנו מן הדרייפוסאר הראשון, אלמלא הוא לא היינו יודעים כמעט כלום על יהודי-בלתי-רגיל זה, כי מתוך כתביו המועטים אין אנו יכולים להבין די צורכה את אישיותו של מחברם. במסתו של פגי אנו נתקלים בפסוקים, כגון: "אחת ההוכחות האימות של כפיית טובה מצד בני-אדם — וכאן היתה במיוחד כפיית תודה מצד היהודים — משמש מצבו של לאזאר לאחר משפט דרייפוס: חוסר הכרה ואף ביטול מצד כולם, בדידות, שיכחה, יחס של בוז..."⁴

3) Léon Blum, *Souvenirs sur l'Affaire*, pp. 25, 26, 27, — Joseph Reinach, *Histoire de l'Affaire Dreyfus*, Vol. I, p. 385.

4) המסה של פגי, שנדפסה לכתחילה בכתבי-עת של: *Chaires de la Quinzaine*, Juillet 1910.

נדפסה בתקופה לספרו של לאזאר שיצא לאור לאחר פטירתו, בשנת 1928.

ד.

שמו של לאזאר נתפרסם לראשונה בקשר עם המשפט. הצעיר היהודי ממוצא ספרדי, שבא לעיר הבירה מדרום צרפת, החל בפעולה ספרותית ועתונאית והצטרף לקבוצתו של המשורר הסימבוליסטי הנודע סטיפאן מאלארמה. הוא לא פרסם אלא קבצים מעטים של סיפורים ומאמרי ביקורת ספרותית, אבל בכוחם של אלה לא היה להבטיח לו מעמד בין סופרי צרפת. שמו היה נשכח כשמותיהם של צעירים רבים שהיו חולמים על איצטלה של סופר, וכשרונם לא עמד להם כדי להגשים את חלומם, לולא היה לאזאר מגלה בגיל צעיר עניין בשאלות יהודיות ולולא העמידו הגורל בשורה הראשונה של הלור-חמים למען דרייפוס. היה זה דבר נדיר בזמן ההוא שצעיר יהודי בצרפת יתן את כל לבו למתרחש במחיצה היהודית. לאזאר היה יהודי מתבולל מן הטיפוס הנפוץ בצרפת, וגם לא קיבל חינוך מסורתי. מוצאו היה מחלק המדינה, שאוכלוסיתה היהודית לא היתה רבת-מספר ולא היה שורר שם, כדרך ששרר באלזס, הווי יהודי מובהק. הוא היה תושב העיר ניס, לא רחוק מן הישוב היהודי עתיק-הימים אביניון, שתחילת קהילתו היהודית עוד בימי שלטון רומי. בלימודיו בהיסטוריה השוואתית של הדתות, נתקל לאזאר בתופעת שנאת-יש-אל, ועמד על קיומה בכל התקופות של תולדות היהודים. וכך הגיע לכתבת חיבורו על האנטישמיות, תולדותיה וסיבותיה.

ספר זה בן שני כרכים יצא לאור בשנת 1894, זמן קצר לפני שהתחוללה הסערה מסביב למשפט דרייפוס. מכמה בחינות זהו ספר מעניין, בזמנו שבחו את האובייקטיביות הרבה של המחבר שעינו פקוחה היתה גם על חולשות היהודים. בספר כאילו אינה מורגשת הרוח האפולוגטית, המציינת את הספרים, שהיו כתובים בידי בני-ברית על בעיות יהודיות. אולם אין לומר שהמחבר חופשי מנימת ההגנה על היהודים. רוחו הסוערת של לאזאר, המקנא לאמת וליושר, לא היתה מסוגלת להישאר שקטה לגבי פרשות גדושות אי-צדק כמו האנטישמיות במשך הדורות, האנטישמיות הנוצרית, האנטולוגית והכל-כלית — שלוש הצורות העיקריות של שנאת-יהודים על גילוייה המרובים. מסקנותיו בספרו על האנטישמיות הניחו את היסודות להשקפת-העולם היהודי-דת של לאזאר, וזו קרובה למדי לדעות אבותיה של הלאומיות היהודית. השקפת-עולם יהודית היתה נדירה בין יהודי צרפת. אבל מערכת רעיונותיו של לאזאר על השאלה היהודית, הנכללת במאמריו המעטים, יש בה כדי להבטיח לו מקום משלו בתולדות תקומתנו הלאומית. אמנם מצויים היו לאומיים וציונים בין המהגרים היהודים בצרפת, אבל לאזאר היה היהודי הלאומי והציוני הראשון, ובתחילה גם היחידי, בקרב היהודים הצרפתיים. הציונים בצרפת היו רובם ככולם עוברי-אורה, תושבים ארעיים, בני שפה ותרבות

אחרת — גם הגדולים שבהם, כמו נורדאו ומרמורק, וגם אנשי השורה. לאזאר בא ללאומיות היהודית ולציונות בדרך משלו; הוא לא קיבל את תורתו ממורים הגדולים במזרח אירופה, אלא הקשיב רק לקול הפנימי שבלבו, שכל דבר יהודי היה מעורר בו תגובות חזקות. הוא הגיע אלינו ממרחקים והודהה בנפשו עם העקרונות של תנועת תחייתנו הלאומית, כגון קיום העם היהודי ועתידו כאומה. בכרך השני של ספרו על האנטישמיות, המטפל בלאומיות ובאנטישמיות, ברוח המהפכנית שביהדות, בתמורות שחלו לגבי היהודים בתוך החברה האירופית ובסיבות המדיניות, הכלכליות והדתיות של האנטישמיות, קובע לאזאר: העם נוצר לא מתוך אחידות המוצא אלא על-ידי אחידות ההרגשות, המחשבה ומשגי המוסר⁵. את האחידות הזאת מוצא לאזאר אצל היהודים ובה טמון, לפי דעתו, לכל הפחות בחלקו, הסוד של שנאת העמים שהיהודים נתקלים בה מכל צד.⁶ חלק מן האשמה הוא מטיל על היהודים עצמם: הללו מתייחדים בתוך ד' אמותיהם, מסרבים לנהוג לפי סדרי היחסים בין תושבי הארץ ואף מתחמקים במידת מה מקיום קשרים עם התושבים. מכאן ההנחה שלאזאר מרבה לדבר עליה: היהודי כאילו אינו נכון לחיות חיים משותפים עם בני ארצו, הוא מסתלק לפינה שכולה שלו. מצד השני, אין ההתבוללות השלימה של היהודים אלא אשלייה, שכן הללו הם עם בפני עצמו: יש להם דת משלהם, מנהגים והרגלי-חיים מיוחדים; היו להם חוקים דתיים ומוסריים, שקבעו את היחסים בינם לבין עצמם, וחלים עליהם אותם הסיגים והאיסורים; בכל מקום ומקום דיברו באותה שפה ובכל עיר התגוררו ברובע נפרד; בעולמם שולטים היו אותם הרעיונות והשאיפות עתיקי-הימים, שנמסרו מאב לבנו — כל זה היה מספיק כדי ליצור אומה. והעיקר — ביהודים קיננה הרגשת השתייכות לעם אחד, הרגשה שלא נפסקה בתולדותיהם. בזכות הכרה פנימית זו שלהם היו מסוגלים לשמור על קיומם במשך הדורות. נוטש היהודי את ההכרה של לאומיותו, מיד הוא נעלם כיהודי.⁷

אין השקפת עולמו של לאזאר מוגבלת לצד אחד של השאלה היהודית; הוא בודק גם את היחסים בתוך החברה היהודית מתוך הבנה דקה של העולם הנפשי היהודי. בספרו על האנטישמיות ראה ראשיתו של מחקר מקיף של הבעיה היהודית, מחקר המצריך עיון מעמיק. הוא התכוון לחקור עוד כמה

⁵ האנטישמיות, כרך שני, הפרקים — XIV, XIII, XII, XI.

⁶ שם, שם, עמ' 109.

⁷ שם, כרך ראשון, עמ' 20, 128, 137, 138.

עניינים ובכללם את תולדות הכלכלה היהודית. יש לזו, לפי דעתו, אופי מיוחד, שכן שימשו היהודים גורם חשוב בהתפתחותה הכלכלית של אירופה. כמו כן היה ברצונו לחקור את תפקיד היהודים במהפכות, שבהן תפסו מקום בולט. יש להצטער על כך שלא הספיק לאזאר לבצע את תכניותיו. העיון במסותיו מחזק את הרושם שהוא מסוגל היה להוציא מתחת ידו מחקר בעל ערך. ארבעים שנה לאחר פטירתו נקבצו מסותיו בקובץ קטן. הקובץ ראוי לתשומת לב מיוחדת, שכן בו הובלט הצד החברתי והכלכלי של השאלה היהודית. רעיונותיו של לאזאר מתקרבים לדעותיהם של הראשונים בין הוגי-הדעות בציונות הסוציאליסטית, וביחוד מסותיו „הלאומיות היהודית“, „הלאומיות והאמנציפציה היהודית“, וביחוד המסה המאלפת: „המושגים החברתיים של היהדות והעם היהודי.“⁸⁾ מקורו של שם הקובץ בספר שיצא לאור בשנת 1928, ושבו כונסו רשימותיו של לאזאר בשביל ספר בשם זה. בימי מחלתו האחרונה עסק לאזאר בהכנת ספר המסכם את מערכת רעיונותיו על העם היהודי ועל נשמתו של העם. ספר זה לא נכתב, ובמגירתו של המנוח נשארו קטעים, רשימות ופסוקים בודדים, והללו הובאו לדפוס על-ידי אדמונד פלג, בצורתם המקורית, כחצי יובל שנים לאחר פטירתו של המחבר.⁹⁾ בהערה, שנשמרה בין ניירותיו של לאזאר, והיא משמשת מעין דבר-הקדמה קצר לצרור הקטעים, צוין שלא איש אחד מייצג את כל רעיונות הספר, כי אם שלושה אנשים מדברים כאן לסירוגין ומעירים את הערותיהם, כאילו משוחחים הם איש עם רעהו. וכך באו לידי ביטוי גיוונים שונים של המצב הנפשי: תקיפות האופי, מרירות הלב, רגשי גאווה והתמרדות. איש השיחה הראשון, בעל נפש רגישה, מרבה לדבר על סבל ישראל; השני הוא הוגה-דעות, והשלישי מייצג את האנושות: היהדות הרי היא בשבילו נקודת-המוצא לקראת הישגים חדשים. מתוך צרור הרעיונות מזדקרת אישיותו של המחבר, הנתון כולו, למרות הסבל הרב שעבר עליו, לשאיפות הצדק והחופש, הדוגל באופטימיזם וחדור תקווה לעתיד יפה יותר. מתוך הרשימות הבודדות, שאינן שלימות כל עיקר, לא ניתן להבחין במבנה שביקש לאזאר לתת לספרו. ואף על פי כן מתרשם הקורא מן העיון בקטעים: יש בהם מן הבהירות הרעיונית ומגילויי-הלב של המחבר המעמיק בנושא עד תומו, מחוסר השיגרה בגישתו לבעיות ומחום לבו — סגולות אלו שהיו עיקר כוחו של לאזאר. בגלל התכונות הללו, תכונותיו של המחבר ולא של החיבור, יש בקובץ זה של פירורי מחשבה ושברירי רעיונות עניין, חן וקסם. הוא ראוי לתשומת-

8) *Le fumier de Job*. Paris, 1928.

9) *Job's Dungheap, Essays on Jewish Nationalism and Social Revolution*. New York, 1948.

לב מיוחדת בגלל יראת-הכבוד שמעוררת אישיותו של המחבר. דלה היא ירושתו הספרותית של לאזאר: היבוריו הכלליים נשכחו ויכול אתה להעלותם בזכרוןך רק מתוך דיפדוף באנציקלופדיה צרפתית. יצירתו היהודית דלת כמות וערכה נובע מן ההברקות הרעיוניות, הפזורות בתוך ספרו על האנטי-שמיות, בתיאור מצבם של יהודי מזרח אירופה ובעיקר מן המסות המעטות שהזכרנו לעיל. כל זה ביחד אינו מהווה מערכה רעיונית שלימה וספק אם יהיה בכך כדי לעורר די עניין אצל הקורא בן-דורנו. מצב ירושתו הספרותית דומה לגורלו של האיש. לא ניתן לו להשלים מבצע ראוי ליכולתו, אבל גם מתוך העיון במה שנשאר אחריו מרגישים את גדולתו של הוגה-הדעות הבודד. היתה זו נשמה יהודית ששאפה לשוב לצור מחצבתה.

ה.

כדמות יחידה במינה בתוך יהדות צרפת ראוי לאזאר למקום בתולדות עמנו במאת-השנים האחרונה. שלוש סגולות עומדות לו: היה הוא הראשון שהרים את קולו במשפט דרייפוס ופתח בתנופה את המאבק; היה הוא היהודי הצרפתי הראשון, שמתוך מחשבה שלו סלל את נתיבו אל הלאומיות היהודית. מקום-כבוד בתולדות יהודי צרפת מבטיחה לו הסגולה השלישית — אישיותו שהיא בעלת שיעור-קומה. לא סופר ואמן מבורך כשרון, לא הוגה-דעות מחונן, לא איש המדע השט בים היהדות, לא עסקן רבי-פעלים — לא בגלל התכונות האלה עלינו להעלות את שמו של לאזאר מתהום הנשיה. יש להרים על נס את עצם אישיותו הבלתי-ירגילה, הנסערת והנלכבת, ואת המתח המוסרי שלה. הוא לחם ללא-רתיעה בעד הצדק, חתר לאמת הצרופה והיה נאבק על גילויה בחיי הכלל והפרט. בפיתוחה של הלאומיות היהודית ראה את פתרונה של בעית עם ישראל. וכאן יש לעמוד על לאזאר הסוציאליסט. הוא הגיע לסוצי-אליזם אגב עיון במושגים הסוציאליים של היהדות. לפי הכרתו פועמת ביהדות רוח מהפכנית מובהקת, שבאה לידי ביטוי עז במושגי הצדק, החופש האישי ושוויונם של בני-האדם — אותם רעיונות שאנו מוציאים בשפע בספרות העברית העתיקה. לאזאר גורס שהשכבה העליונה של החברה היהודית — כלומר היהודים העשירים — ובמיוחד אצל יהודי צרפת, נתונה במצב של ניוון גובר והולך. וסופו של תהליך זה — כליונה של הבורגנות היהודית, מאחר שהיא השתחררה מכבלי המסורת והעולם הרעיוני של היהדות וניתקה את עצמה מן הזיקה עתיקת-הימים לעם היהודי. הרקבון שבבורגנות מרעיל את גופה של האומה היהודית. לפי לאזאר מוטב ליהדות להיפטר משכבה זו, שאינה מביאה ברכה לאומה, ועם התגברות תהליך ההתבוללות, עלולה השכבה

להגיע לאבדן ערכים יהודיים.¹⁰) ובמאמר אחד: "עלינו ליהד את היהודים, ללמדם להיות יהודים ולחיות כיהודים... אנו רוצים להיות יהודים ולהיאבק על זכויותינו האנושיות והיהודיות... היתה זו שגיאה וחטא מצד יהודי המערב שלא החשיבו את החופש כזכות, שנגולה מהם ושעליהם לרכשה מחדש... כאילו ניתן להם החופש במתנה על-ידי אחרים... הם ניתקו את עצמם מחינוך יהודי, מידעת עמם מערכי מחשבתו וגדולת מעשיו... במקום רגשי אחווה לבני-עמם באו מעשי צדקה לטובתם... אנו רוצים באמנסיפציה של היהודים ולא בהתבוללותם". וכך מגיע לאזאר למושגי הציונות: "אתם השתחררו מאנטישמיות, שתלך ותגבר במשך הזמן, רק כאשר תשבו בארץ השייכת לכם". יש לציין במיוחד את המסה, "המושגים החברתיים של היהדות והעם היהודי", שפורסמה בשנת 1899. לאזאר מציין את עמדתם האנטי-יהודית של הסוציאליסטים בני זמנו, החל במאמר הנודע של קארל מארקס "לשאלת היהודים" (פורסם לראשונה בשנת 1844). המריצה את לאזאר לכתוב את מאמרו העובדה שז'ורס, שהיה כבר אז ממנהיגיו הבולטים של הסוציאליזם הצרפתי וראש חבורת ה"דרייפוסארים", הודה עם דעותיו של מארקס על היהודים; וזה נעשה בזמן כאשר צרפת היתה אחוזה להבותיה של התעמולה האנטישמית. לאזאר עומד על הקירבה שבין דעות מארקס על המושגים החברתיים של היהדות לבין השקפתה של האנטישמיות, לאמר שהקאפיטאליזם הוא יצירה יהודית. ובעקבותיו של מארקס מוקיע ז'ורס את השתלטות היהודים על העמים הנוצרים. בכל מרצו התקומם לאזאר כנגד הדעה הזאת. לפיו היו המושגים החברתיים של התנ"ך, לכל לראש, מושגים אגראריים וחקלאיים. בתוך המשטר האגרארי היה קיים מעמד מיוחד לחקלאים הזעירים, כי המ- חוקק התכוון למנוע את התהוותה של הבעלות הקרקעית הגדולה. לאזאר עומד על חוקי השמיטה והיובל, הן לגבי האדמה והן לגבי החופש האישי. הוא עוקב אחרי אותן התופעות בתלמוד ובדברי חז"ל ומדגיש את מקום הכבוד שתפסה אצל היהודים העבודה ואת יחסם לבעלי-המלאכה. לא העם היהודי נעשה לעם סוחרים, היתה זו הבורגנות היהודית שצימצמה את פעולתה למלאכת תגרנים ולעסקי-ממון. והוא מאשים את כותבי תולדות היהודים שלא הבחינו בתופעה זו. (הדברים נכתבו בימי ההיסטוריוגרפיה הישנה, כאשר, מתוך נטיות אפולוגטיות, טענו ההיסטוריונים היהודיים לתנאים המיור- חדים שבגללם הוכרחו היהודים לפנות למקצועות סוחרים ומלווים-ברבית). לפי לאזאר אין ההיסטוריה הכלכלית היהודית מזדהה עם תולדות המאבק בין יהודים ולא-יהודים; אלה כאלה טפלו במסחר עסקי-ממון. המאבק נטוש

¹⁰ "הלאומיות היהודית" בקובץ: Job's Dungheap עמ' 59, 60, 62, 63, 69.
ו, "הלאומיות והאמנסיפציה של היהודים", שם, עמ' 35, 86, 94, 95, 96, 99, 102.

היה בקרב הבורגנות הקטנה, כיהודית כנוצרית. העיון במקורות מעלה, שבתוך הקיבוצים היהודים היו תמיד קיימים גם המעמדות וגם מלחמת המעמדות. בסיום מסתו טוען לאזאר שעד עכשיו לא נעשה מחקר של העם היהודי כולו אלא של השכבה הבורגנית שבו בלבד; וכבר הגיע הזמן לחקור בעם את הפרולטריון שלו, את ההמונים, שהם הם המאפיינים את האומה היהודית.¹¹

1.

מעט ידוע לנו על לאזאר, ותולדות חייו מצטמצמים בדפים ספורים. דרך-חייו היתה דרכם הרגילה של הצעירים היהודים: הוא תקע יתד בפריס והתמסר לעבודה הספרותית; היה שייך לחוג ששרר בו צירוף נטיות הסימבוליזם בספרות והאנרכיזם במדיניות. לגבי המשכילים היהודים של זמנו מציינת אותו העובדה שבנועריו הבחין בחשיבותה של שאלת היהודים וזו נהפכה למרכז חייו ופעלו.

כבעל מחשבה עצמאית ומקורית למדי התחיל הסופר שארל פגי בפעולתו כסוציאליסט, אולם מחמת אכזבה מתכסיסי המפלגה התרחק ממנה ופיתח במשך הזמן השקפת-עולם משלו, קאטולית וסוציאליסטית. הוא יסד כתב-עת שהיה, עד למלחמת-העולם הראשונה, בטאון חשוב של השמאל בצרפת והשתתפו בו טובי הסופרים כרומן רולן. פגי, שקיים קשרי ידידות עם לאזאר, רצה לכתוב עליו מסה. כוונתו זו לא הגשים במלואה, אבל שבע שנים לאחר פטירתו של ידידו פרסם פגי מסה על "הדור הצעיר שלנו" הכתובה בסגנון המיוחד למחברה, מעורפל ומסורבל, ובה משולבת התלהבות של ידיד בהברקות של משורר. במסה זו מועלות לפנינו גם דמותו של לאזאר. לא היה זה אלא שרטוט בלבד ולפעמים מכסה התיאור יותר ממה שהוא מגלה. נראה, שדמותו של לאזאר לא נתנה מנוח לפגי, כי הוא חזר לנושא זה. כחצי-יובל שנים אחרי פטירתו פרסם בקובץ המוקדש לשאלות יהודיות קטע מתוך עזבונו הספרותי של פגי בשם "ברנאר לאזאר ועם הנביאים"¹². בקטע זה מתגלית דמותו של איש בעל נפש טהורה להפליא: "הוא היה מקשיב אך ורק לקול שבנפשו, ומצפונו היה השופט היחידי בכל דבריו ומעשיו; הוא לא ידע ולא רצה לדעת פשרות בעולמו הרעיוני ובמחיצת מעשיו; בכל שיקוליו קובעת היתה האמת בלבד, שאותה ואת הצדק הוא שירת כל ימיו; במשפט דרייפוס הוא נעשה שומר האמת כשהרגיש שעלולים לפגוע בצדק; בכתביו

11) Judaism's Social Concept and the Jewish People. Job's Dungheap, pp. 109, 114, 115, 123, 128.

12) "Bernard Lazare et le peuple des prophètes. Aspects du génie d'Israël." Les Cahiers du Sud. Paris, 1950.

ומחקריו אין סטייה מן האמת הצרופה. האיש, שהכיר את מידת הסבל שהיתה נחלתו של בני-עמו בגלל עמדת הכנסייה הנוצרית כלפיהם, יצא לעזרתה של הכמורה כשהתחילו השלטונות, בהתאם למדיניות ההפרדה בין המדינה והכנסייה, להוציא הוראות המקשות על פעולת הכמרים, הוראות שהיו לפי דעתו של לאזאר, בלתי-צודקות. הוא נאבק את, בשם החופש והצדק, באנטי-הקלריקאליזם של קומב, ראש-הממשלה שהגשים את ההפרדה בצרפת.

מתוך התפעלות מאופיו של ידידו מרחיק פגי לכת. בפתח מסתו הוא מכריז, שבמשבר הגדול שפקד את ישראל ואת צרפת — משפט דרייפוס — היה לאזאר הנביא, והרי הוא מצביע עליו כעל אחד האישים הגדולים של הזמן החדש. בני-עמו לא עמדו על ערכו הרם. הזכרנו כבר את יחסם של היהודים ללאזאר. פגי לא יכול לשכוח את בדידותו של ידידו בתקופת-חייו האחרונה. ההערצה לאיש משתלבת אצל פגי עם רגשי כבוד לעם ישראל, אולם דברי החיבה רצופים נימות של גגאי לבני-העם שלא הבחינו בנביא. הוא רואה בלאזאר את ההתגלמות של הטוב והיפה שבנפש ישראל. חייו מאבקים ומותו ללא-עת מנשאים בעיניו את לאזאר לרמה של קדוש, שנתן את לבו הגדול לאחיו המעונים והנרדפים.

אכן, דמותו של יהודי בלתי-רגיל משורטטת כאן עליידי סופר נוצרי בעל סגנון בלתי-רגיל.

ה.

לאזאר סיים את דרך-חייו הקצרה — הוא נפטר כבן שלושים ושמונה — בפירתו, נחבא אל הכלים, גלמוד ונשכח. בבחינה אפיוודה בחייו היתה הצטרפותו לרגע קט אל תנועה הציונית. הצטרפות זו נסתיימה במכתב פרידה להרצל (1898). לאזאר לא הסכים לצורת פעולתו המדינית של הרצל ולנטייתו. הוא חשש מפני הקמתו של הבאנק הקולוניאלי פן ייהפך זה למכשיר דיכוי ודמוראליזאציה. האשמות כנגד הרצל בהנהגה שרירותית, לא היו נדירות בתולדותיה של הציונות. הן נשמעו מפי חברי ה"פראקציה הדימוקראטית", שעמה נמנו טובי הצעירים בתנועה. בכתביו היהודיים של לאזאר אתה מוצא כמה נקודות משותפות עם עולמה הרעיוני של ה"פראקציה", כגון התפיסה שתפסו את הציונות המתקדמת. אוזן קשבת יכולה להבחין אצל לאזאר נימות הקרובות ברוחן להשקפת הציונות הסוציאליסטית ומבשרות את עלייתה של תנועה העבודה בתהליך תקומתו של עם ישראל.

אוקטובר 1957.